

**Արևելյան աղբյուրագիտությունը և պատմագրությունը
ԻԱ դարասկզբի Հայաստանում.**

**Հայագետ-արևելագետ Արամ Տեր-Ղևոնդյանի
(1928-1988) ծննդյան 90-ամյակին նվիրված միջազգային
գիտաժողովի նյութերից (2019 թ. հունիս 20-22)***

**Near Eastern Source Study and History in Early 21st Century.
Proceedings of the International Conference Dedicated to the 90th
Anniversary of Armenologist and Orientalist
Aram Ter-Ghevondian (June 20-22, 2019)**

**Восточное источниковедение и историография в
Армении в начале 21-го века.**

**Из материалов международной конференции (20-22 июня 2019 г.),
посвященной 90-летию арменоведа и востоковеда
Арама Тер-Гевондяна (1928-1988)**

ՆՅՈՒՐԱ ՀԱԿՈՅԱՆ

ՀՀ ԳԱԱ Հնագիտության և ազգագրության ինստիտուտ

**ՔՈՒՍՏ-Ի ԿԱՊԿՈՂ ՎԱՐՉԱԿԱՆ ՄԻԱՎՈՐԸ ԵՎ ԴՎԻՆԸ
(ԸՍՏ ՀՆԱԳԻՏԱԿԱՆ ՀԵՏԱԶՈՏՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԻ)**

**Մեծագույն ֆաղաֆացի և ազնվագույն գիտնական՝
Արամ Տեր-Ղևոնդյանի 90-ամյակին**

*Հրատարակելով «Քուստ-ի Կապկոհ» վարչական միավորի վերապրուկները
խալիֆայության ժամանակ» (Տեղեկագիր, հաս. գիր., 1958, 9, էջ 73-78) հոդ-
վածք, Արամ Տեր-Ղևոնդյանը մեկ անգամ ևս ցուցում է, թե Ատրպատականի*

* Սույն բաժնում զետեղված երկու հոդվածները տեխնիկական պատճառներով չեն ընդգրկվել Արամ Տեր-Ղևոնդյանի հոբելյանին նվիրված միջազգային գիտաժողովի նյութերի ժողովածուի մեջ, ուստի հարմար գտանք դրանք հրատարակել «Բանբեր Մատենադարանի» համադրեսի ներկա համարում: Ժողովածուն արդեն լույս է տեսել՝ *Արևելյան աղբյուրագիտություն*, 2, Երևան, 2020:

Սաջյան ամիրանները՝ նշանակված Աբբասյան խալիֆաների կողմից (Թ դարի վերջ – Ժ դարի սկիզբ) ինչպիսի նկրտումներ են ունեցել Հայաստանի, Վիրքի և Աղվանքի հանդեպ, որոնք մինչև Թ դարի 60-ական թթ. միավորված էին «Արմինիա» կուսակալության կազմում: Հետագոտողը բացահայտել է նաև որ հիշյալ վարչական միավորի համար հիմք էր ծառայել Սասանյան շրջանի վարչական բաժանումը:

387 թ. Տիգրանի դաշնագրով Հայաստանը բաժանվեց Բյուզանդական կայսրության և Սասանյան Իրանի միջև: Մծբինյան ակտով Արևելյան Հայաստանն ընդգրկվեց Սասանյան հասարակական-քաղաքական, սոցիալ-տնտեսական, մշակութային կյանքի մեջ, սկզբում թագավորության (մինչև 428 թ.), ապա մարզպանության կարգավիճակով: Գտնվելով երկու հակընդդեմ տերություններն (Բյուզանդիա և Սասանյան Իրան) իրար կապող Արևելքից Արևմուտք ձգվող ռազմավարական, տարանցիկ, առևտրաքարավանային, բնականաբար՝ նաև մշակութային կարևոր մայրուղիների հանգուցակետում, Հայաստանը և հայ մշակույթը հայտնվեցին շատ բարդ իրավիճակում, երբ օրվա խնդիր դարձավ հասարակական-տնտեսական հարաբերությունների, մշակութային այդ խառնարանում ոչ միայն դիմակայել, պահպանել ազգային դեմքն ու ինքնատիպությունը, այլև հաստատուն տեղ ապահովել հետագա մրցապայքարում:

Վաղ միջնադարյան հայկական կրոնական մտածողությունն ու հայեցակարգը կազմավորվում էր երկու հակոտնյա գաղափարախոսությունների՝ Սասանյան Զրադաշտականության և հայկական քրիստոնեական մտածողության մրցապայքարում, երբ առաջինը հաճախ բռնի եղանակով, թելադրում էր իր մոտեցումներն ու նորմերը:

Սասանյան պետական-կրոնական վերնախավը, ի տարբերություն իր նախորդների՝ Աքեմենյանների և Պարթև Արշակունիների¹, հանդես էր բերում կրոնական անհանդուրժողականություն, բռնի հավատափոխության պարտադրանք, որի խոստն վկայությունն է զորապետ Միհրներսեսի և Հազկերտ արքայից-արքայի համագործակցությամբ տարվող գործելակերպը. «Սա էր իշխան, և հրամանատար (Միհրներսես) ամենայն տերութեանն Պարսից, - գրում է Նղիշեն, - և չէր ոք ամենևին, որ իշխէր ըստ ձեռն նորա ելանել: Եւ ոչ միայն մեծամեծք և փոքունք, այլ և ինքն թագաւորն հրամանի նորա անսայր»², մոլեռանդ զրադաշտականն ու քրիստոնեատյաց-հայատյացը պարտադրում է. «Ամենայն ազգ և լեզուք՝ որ են ընդ իմով իշխանութեամբ՝ դադարեսցեն յիրաքանչիւր մոլոր օրինաց, և միայնոյ եկեսցեն յերկրպագութիւն արեգական, զոհս մատուցանելով և աստուած անուանելով, և սպաս ունելով կրակի. և ի վերայ այսր

¹ Мэри Бойс, Зороастрийцы. Верования и обычаи, Москва, 1987, с. 95-96, 102.

² Նղիշէի Վասն Վարդանայ և Հայոց պատերազմին, Երևան, 1957, էջ 88:

ամենայնի և զմոգութեան օրէնս կատարելով, զի մի՛ ինչ ամենեին պակաս առնիցեն»³: Իսկ եթե կամենան, «կամօք յանձն առնուք զօրէնսն, պարգևս և պատիւս գտանէք ի նմանէ, և թողութիւն հատկացն յարքունուստ լիցի ձեզ, ապա թէ կամօք զայդ շառնէք, հրաման ունիմք ի գեօղս և ի քաղաքս շինել ատրուշանս, և զվռամական կրակն ի ներքս դնել, և կացուցանել մոգս և մոգպետս օրէնսդիր ամենայն աշխարհիդ»⁴, որի դեմ ընդվզում են ենթակա ժողովուրդները: Նման պարտադրանքի դրսևորում էր և կրակի տաճարների հիմնարկումը Հայոց մայրաքաղաքներում՝ Արտաշատում և Դվինում:

Արտաշատի ատրուշանի գտնվելու վայրի վերաբերյալ տեղեկությունները բացակայում են, թեև եղիշեն և Փարպեցին դրա ավերակման վերաբերյալ ունեն վկայություններ: Եղիշեն փաստում է. «Եւ երկու ևս այլ քահանայք երանելիք, որոց անուանքն Սամուէլ և Աբրահամ, քանդեալ էր և սոցա զատրուշանն յԱրտաշատ»⁵:

«Եւ անօրէն հազարապետն Արեաց հրամայէր նախ զքահանայսն ածել զառաջեաւ. և հարցանէր զսուրբ երեցն Արածայ զՍամուէլ, և զնորին զհոգւոյ որդին, զսուրբ սարկաւազն Աբրահամ, որոյ զկրակն անցուցեալ էր զԱրտաշատու. «Ո՛րպիսի համարձակութեամբ և ո՞յր հրամանաւ իշխեցէք գործել զայդպիսի մահապարտութեան գործ, և ոչ ածէք զմտաւ զահ թագաւորաց և զերկիւղ իշխանաց, և այնպիսի մեծ կրակի իշխեցէք ձգել զձեռս ձեր զի թէ մարդոյ եղեալ էր այնպիսի հանդգնութիւն՝ համայն արժանի մահու էր գործ, թող թէ յաստուածսն»⁶, «Արեաց» անօրէն հազարապետը շարտում է շղթայված քահանաների երեսին:

Կարծում ենք՝ մեհյանի հիմնարկման հարցը դեռ բաց է և ճշգրտված չէ, թե որտեղ է այն գտնվել, երբ է հիմնարկվել, թեև բացառված չէ, որ հետագա պեղումները կտան հարցի պատասխանը: Երկարամյա պեղումներն Արտաշատի տարբեր հատվածներում դեռևս նման իրողություն չեն արձանագրել, հնարավոր է, որ այն օրախնդրի չի եղել գործող արշավախմբի ծրագրերում:

Այլ է խնդիրը Դվինի պարագայում. Հովհաննես կաթողիկոս Դրասխանակերտցու վկայմամբ. «Եւ ապա ոմանք ի մերոց նախարարաց դաւաճանեալք ի չարէն՝ ուրացան զհաւատս քրիստոնէութեան՝ հեթանոսական օրինաց հնազանդեալք: Իսկ աւագագոյնք երկուք ի նոցանէ Շաւասպ Արծրունի և Վնդոյ ի Դվին քաղաքէ, հրամայեն շինել զմեհեանն Որմզդական և զտուն հրապաշտութեան: Եւ քրմապետ կարգէր Վնդոյն զորդի իւր զՇերոյ և դնէր օրէնս ի Պարսիկ մատենէ, բազում և անհնարին բարս չարեաց գործոց՝ և լի մթացուցիչ և նսեմական պիղծ

³ Նույն տեղում, էջ 17-18:

⁴ Նույն տեղում, էջ 70-71:

⁵ Նույն տեղում, էջ 129:

⁶ **Ղազարայ Փարպեցու** Պատմութիւն Հայոց, Թիֆլիս, 1907, էջ 166:

ուսմամբ: Լուեալ ապա զայս քաջին Վարդանայ՝ ... թէ շիջաւ բարեկարգութիւնն եկեղեցւոյ և տօնք տարեկանաց տխրացան, յանկարծակի ապա զօր գումարեալ և յանդուգն արձակմամբ ի վերայ հասեալ զանօրէնն Շաւասպ փալլականհար իմն սրով սատակէր, և զմարզպանն Մշկան փախստական առնէր. և զպիղծն Վնդոյ ձերբակալ արարեալ՝ յատրուշանի կրակին, զոր շինեաց ինքն իսկ ի Դվին՝ այրէր, և զորդի նորա Շերոյ ի վերայ բազնին զփայտէ կախէր: Եւ ի տեղի բագնին շինէ, եկեղեցի մեծ անուանակոչութեամբ Սրբոյն Գրիգորի, անդ փոխելով զաթոռ հայրապետութեանն և հաստատեալ կացուցանէ ի նմա զմեծ հայրապետն Գիւտ»⁷:

Սասանյան կրակի ատրուշաններն ավերակելու առնչությամբ Միհրնեսընը Հայոց նահատակ սուրբ քահանաներին աշպանում է նրանց վատաբանելի արարքների պատճառով «Սպանէք զմոգեանն, կորուսէք ձերով կախարդութեամբ զայնպիսի քաջ այր զՎարդան, զի յօգտակարութիւն էր Արեաց տեառն. և զմեծամեծ գործոց նորա յիշումն առ Արեաց աշխարհին, զոր բազում զօրազլուխ և այլ Արք յիշեն, զնորա քաջասրտությունն՝ սակաւ մարդիկ են յԱրեանց աշխարհիս, որ կարեն ասել ըստ արժանի գովութեան յայրն և նորա արարած, և դուք ձերով անպիտան և վնասակար ուսմամբ թշուառացուցեալ կորուսէք զայնպիսի այր»⁸:

Ենթադրելի է, որ Դրասխանակերտցու համար իբրեւ սկզբնաղբյուր ծառայել է Թովմա Արծրունու պատմությունը: Համընկնումները շոշափելի են. «Եւ հասեալ Շաւասպայ Արծրունույ անբարշտի յԱրտաշատ (Դվին) հանդերձ մարզպանան՝ շինեն ի դուռն քաղաքի զորմզդական մեհեանն: Իսկ Տաճատ և Վախրիճ ի մէջ փակեալ զմարզպանն և զորդի նորա զՇիրոյ՝ ձերբակալ արատեալ ածեն ի Դուին, և հուր կրակարանին բորբոքեալ՝ աստուածակէզ արարին զնա յորմզդական մեհենին. և զՇիրոյ կախեն զփայտէ ի վերայ կրակարանին ...: Եւ քանդեն աւերեն զմեհեանն և յատակեալ զտեղին՝ շինեն նորին քարամբ զմեծ եկեղեցին զսուրբ Գրիգորն ի բլուր տեղուշն, և փոխեն անդ զկաթողիկոսն Հայոց զԳիւտ»⁹:

Ուսումնասիրողները տարբեր կարծիքներ ունեն վերոբերյալի մասին: Կ. Ղաֆաղարյանը գտնում է, որ Դվինի Կաթողիկէն Շաւասպ Արծրունու և Վնդոյի ձեռքով (ըստ Թովմա Արծրունու՝ Վնդոն պարսիկ էր, մարզպան և մոգպետ)¹⁰ մեհյանի վերածելը կապ ունի նույն տեղում հնում մեհյան լինելու իրողության հետ: Ամենայն հավանականությամբ, նրանք կամեցել են վերականգնել հեթանոսական հավատքը, քանզի Դվինի Ս. Գրիգոր Կաթողիկէ եկեղեցու տեղում եղել է հեթանոսական տաճար¹¹: Ա. Քալանթարյանը համամիտ չէ Կ. Ղաֆաղարյանի

⁷ Հովհաննու Կաթողիկոսի Դրասխանակերտեցոյ Պատմութիւն Հայոց, Թիֆլիս, 1912, էջ 58:

⁸ Ղազար Փարպեցի, էջ 169:

⁹ Թովմայի վրդ-ի Արծրունույ Պատմութիւն Տանն Արծրունեաց, Թիֆլիս, 1917, էջ 136-138:

¹⁰ Նոյն տեղում, դպ. II, գլ. Ա, էջ 135:

¹¹ Կ. Ղաֆաղարյան, Դվին քաղաքը և նրա պեղումները, I, Երևան, 1952, էջ 94:

կարծիքի հետ և վերոնշյալ տեղեկությունները համարում է հետագայում հյուսված լեգենդ, միֆ, նկատի ունենալով մի շարք պատմական անճշտություններ ու անհամապատասխանություններ ժամանակի պատմական անցքերի, տեղանունների և գործող անձերի վերաբերյալ:

Այլ է մեր տեսակետը: Հակված ենք ենթադրել, որ գործ ունենք իրական դեպքերի հետագա արձագանքի դրսևորման հետ, վերաշարադրված Թովմա Արծրունու, Հովհաննես Դրասխանակերտցու և Վարդան Վարդապետի կողմից: Ձի բացառվում, որ կան աղավաղումներ պատմական դեպքերի ժամանակագրական վրիպումներ և անճշտություններ:

Անհավանական չէ, որ Արծրունիների իշխանական Տունը կամենար օգտվել Սասանյանների կրոնական անհանդուրժողականության քաղաքականությունից, այսինքն՝

ա. Հայոց եկեղեցու բռնադատում և հալածանք:

բ. Զրադաշտականության պարտադրանք՝ երկրի քաղաքական կյանքում իշխանական մյուս տների նկատմամբ Սասանյան արքաներից գերակայության իրավունք ձեռք բերելու հնարավորություն:

գ. Վերադարձ հեթանոսական հավատքին, քրիստոնեության ու քրիստոնեական արժեքների մերժում:

Վերջին տարիների պեղումները փաստագրել են, որ Դվինը վաղ երկաթի ժամանակաշրջանում եղել է հեթանոսական պաշտամունքային խոշոր կենտրոն, իր սրբարաններով ու տաճարական համալիրներով: Բացվել են սրբարաններ թե՛ Միջնաբերդում, և թե՛ Կենտրոնական թաղամասում (Կաթողիկեի շրջակայքում) կավե սրբազան զոհատախտակներով¹², մեկ անգամ ևս վավերացնելով այն ենթադրությունը, թե վաղ քրիստոնեական կառույցները հիմնարկված են հեթանոսական տաճարային համալիրների ավերակված հիմնապատերի վրա. «Ակնարկ կա պատմագրաց կողմանէ, որ նա (Դվինի Կաթողիկեն) շինված է մեհյանի մը տեղի վրա, նույնիսկ մեհյանի քարերով», գրում է Թ. Թորամանյանը¹³:

Իրականում, Հայոց Հայրապետական Աթոռը՝ հանձին Գյուտ կաթողիկոսի, Դվին է տեղափոխվել 470-ական թվականների սկզբներին¹⁴: Դվինում էին նստում Հայոց մարզպանը և Հայրապետը: Մարզպանական Հայաստանի քաղաքական հաջողությունների շնորհիվ բարձրացել էր երկրի և Հայոց եկեղեցու հեղինակությունը ոչ միայն երկրի ներսում, այլև արտաքին աշխարհում:

¹² Կ. Ղաֆադարյան, Դվին քաղաքը և նրա պեղումները, II, Երևան, 1982, էջ 119, նկ. 96, 97, 98, Ա. Քալանթարյան, Դվին I, Երևան, 1976, էջ 24, նկ. 1-1, Ա. Ժամկոչյան, Ն. Հակոբյան, «Դվինի պաշտամունքային տախտակների շուրջ», Արագածի թիկունքում, Հնագիտական հետազոտություններ, Երևան, 2018, էջ 158-161:

¹³ Թ. Թորամանյան, Հայկական ճարտարապետության պատմություն, Ա, Երևան, 1942, էջ 139:

¹⁴ Ն. Հակոբյան, Ա. Քալանթարյան, «Կաթողիկոսանիստ Դվինը», Հայաստանը և Քրիստոնյա Արևելքը, Երևան, 2000, էջ 75-79:

Սակայն, երկրի համեմատական խաղաղ վիճակը կտրուկ փոխվում է, երբ գահ է բարձրանում Խոսրով Ա Անուշիրվանը (531-578 թթ.): Նա կատարեց ռազմավարչական մի շարք բարեփոխումներ, Սասանյան ընդարձակածավալ տերությունը բաժանեց չորս վարչական միավորների: Ատրպատականը, Հայաստանը, Վիրքն ու Աղվանքը մտնում էին Հյուսիսային ռազմական շրջանի մեջ: Հյուսիսային ռազմավարչական միավորը Հայկական Աշխարհացոյցը («Աշխարհացոյց Մովսեսի Խորենացու») կոչում է Քուստ-ի Կապկոհ. «Քուստ-ի Կապկոհ, որ է կողմն Կալասու լեռանց, յորում են աշխարհ երեքտասան Ատրպատական, Արմն (որ է) Հայք, Վարջան, որ է Վիրք, Ռան որ է Աղուանք, Բալասական, Սիսական»¹⁵:

Խոսրով Անուշիրվանը ոչ միայն ռազմավարչատնտեսական բարեփոխումներ ձեռնարկեց, այլև սկսեց իրականացնել ընդգծված կրոնական քաղաքականություն՝ Զրադաշտականության բռնի պարտադրանք գրավյալ երկրների ժողովուրդներին: Փաստ մարզպանի կողմից Սասանյան կրակի տաճարի բռնի հիմնումը Դվինում. «Իսկ Պարսից մոգուցն գունդք ստիպով բռնադատեին տանել զկրակս ի տաճար սրբութեանց Տեառն, և յայլ յականաւոր և ի գեղեցիկ շինել ատրուշանս, և կարգել բեռնակիրս փայտակրաց ի պէտս կիզման շաստուածոյն անյագի»¹⁶:

564 թ. Պարսից Խոսրով Ա արքան Հայաստանի մարզպան է նշանակում Սուրեն Ճիհովր Վնասպին: Տիգրանը նորանշանակ մարզպանին օժտել էր կառավարման բարձր իշխանություն: Լինելով դաժան, չարաբարո և անբարո հայացության մարդ, նա առաջին իսկ օրվանից ձեռնամուխ եղավ Հայաստանը տնտեսապես տկարացնելու, բռնի հավատափոխությանը Պարսկաստանին վերջնականապես ենթարկելու գործընթացին: Սուրեն Ճիհովրը Հայոց Հովհաննես Գաբեղենացի կաթողիկոսից (557-574 թթ.) խլեց Հայրապետական նստոցը և վերածեց Պարսից պաշտոնյայի՝ համարակարի նստոցի: «Այս ժամանակից», - գրում է Արսեն Սափարացին, - «Պարսից մարզպանները գրավեցին Հայքը (Սոմխեթը) և քրիստոնեական կարգն արհամարհվեց, ու եկեղեցական վարդապետությունը վերացավ և ազատների իշխանությունը տապալվեց Պարսից մարզպաններից ... և եպիսկոպոսարանները դարձան կոատներ»¹⁷:

Խոսրով Ա-ը հրամայեց քանդել, կործանել վանքեր և եկեղեցիներ, ատրուշաններ կառուցել Արեաց բովանդակ սահմաններում՝ Պարսկահայաստանում, «ամենից առաջ շահաստան Դվինում»¹⁸:

¹⁵ A. Ter-Ghevondian, « La Survivance de la division administrative Kust-i-Kapkoh sous le Califat », Արամ Տեր-Ղևոնդյան, *Հոգվածների ժողովածու*, Երևան, 2003, էջ 174:

¹⁶ Ղազար Փարպեցի, էջ 118:

¹⁷ Արսեն Սափարացի, «Վրաց և Հայոց բաժանման մասին», տե՛ս Լ. Մելիսեթ-Բեկ, *Վրաց աղբյուրները Հայաստանի և հայերի մասին*, Բ. Ա., Երևան, 1934, էջ 41-42:

¹⁸ «Հովհանն Եփեսացու եկեղեցական պատմությունը», թարգ. Հ. Մելիսյանի, *Օտար աղբյուրները Հայաստանի և հայերի մասին*, Բ. Տ՝ Ասորական աղբյուրներ, Ա., Երևան, 1976, էջ 361, 387, 388:

Դրա առթիվ Հովհան Եփեսացին (VI դ.) վկայում է. «այդ ամենն իմացել են ոչ թե հասարակ կամ ցածր խավի մարդկանցից, այլ պարսկական Հայաստանի Դվինում (բազմած) գլխավոր կաթողիկոսից եւ նրան ընկերակցող եպիսկոպոսներից»: Նա (Սուրեն մարզպանը) բռնի ատրուշանի տեղը նշանակեց և սկսեցին հիմք փորել և պատեր կառուցել: Հայերը մեկ մարդու նման հավաքվեցին-գնացին մարզպանի մոտ ... այնտեղ, որտեղ նա սկսել էր կրակի տաճարի կառուցումը, նրա հետ վիճելով ասացին. մենք քրիստոնյաներ ենք և արքայից արքայի հպատակներ, բայց հավատի հարցում չենք ենթարկվի կամ լսի որևէ մեկին, եթե նույնիսկ ինքը անձամբ թագավորը ... և մինչև որ մեզանից վերջինը չմահանա, հեթանոսական տաճար չի կառուցվի մեր երկրում ...: Սակայն մարզպանը չսեց նրանց և իրականացրեց իր մտադրությունը, Դվինում կառուցեց Սասանյան կրակի տաճար «տուն մոգաց»¹⁹, որը պատճառ դարձավ ապստամբական մի նոր հուժկու ալիքի: Ապստամբությունը ղեկավարում էին Հովհաննես Գաբեղենացի կաթողիկոսն ու Վարդան Մամիկոնյանը կրտսերը (Կարմիր Վարդանը): Ապստամբներին հաջողվեց (ըստ Եփեսացու՝ հավաքել 10000 զորք) ոչ միայն քշել պարսիկներին, այլև սպանել Սուրեն մարզպանին ու մոգերին, 572 թ. փետրվարի 2-ին:

Մարզպանի գլուխը ապստամբներն ուղարկեցին Թեոդոսուպոլիս քաղաք, Պատրիկ Հուստինոսին²⁰:

Լսելով, որ Ատրպատականից մեծաքանակ զորք է շարժվում դեպի Դվին, կաթողիկոսն ու Վարդան Մամիկոնյանը (ընտանյոք հանդերձ) այլ մեծամեծ ապստամբ իշխանների հետ հեռացան Կ. Պոլիս, ուր նրանց մեծագույն հարգանքով ընդունեց Հուստինոս Բ կայսրը: Սակայն Հուստինոսը նաև թելադրեց իր պայմանները. ընդունել քաղկեդոնականություն, հաղորդվել Քաղկեդոնի ժողովի ծիսակարգով և այլն: Հայոց կաթողիկոսն ու նրա հետ Կ. Պոլիս մեկնած մեծամեծները ենթարկվեցին դավանափոխության հարկադրանքին:

Հովհաննես Գաբեղենացի կաթողիկոսը հաղորդվում է Հունաց Պատրիարքի հետ, Քաղկեդոնի ծիսակարգով, մտքում համոզմունք ունենալով այդ կերպ չգրկել երկիրը կայսեր խոստացած ռազմական օգնությունից, առաջիկայում սպասվող հայ-պարսկական ընդհարումների ժամանակ:

Սակայն օգնությունն ուշանում է, և ապստամբությունը դաժանորեն ճնշվում է: Պարսիկները հիմնահատակ քանդահար են անում Դվինի Մայր եկեղեցին՝ ի պատասխան ավերակված կրակի տաճարի և սպանված մարզպանի ու մոգերի:

Այդ ամենին ի պատասխան՝ մարզպանական Հայաստանում մնացած նա-

¹⁹ Նույն տեղում, էջ 389:

²⁰ Նույն տեղում, էջ 390:

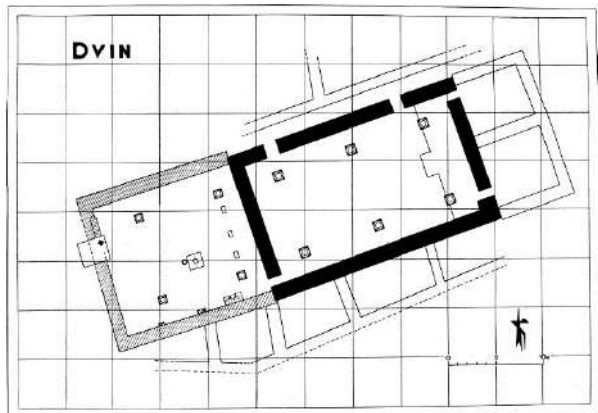
խարանները խիստ դատապարտող նամակ են հղում կաթողիկոսին՝ նրան մեղադրելով Հայոց եկեղեցու դավանանքը մերժող գործարքին մասնակից լինելու համար:

Թերևս այդ հանգամանքով պետք է բացատրել այն թեական վերաբերմունքը, որ առկա է 572 թ. ապստամբության վերաբերմամբ մեր պատմագրության մեջ, որն իր ընդգրկումներով և բովանդակությամբ չի գիշում 451 թվականի Վարդանանց ապստամբությանը:

«Հայոց պատմության նշանաւորագոյն դեպքերէն է Դունոյ 572-ի ապստամբութիւնը, հաւասարատիպ պատկեր մը Աւարայրի 451-ի ճակատին, հոս ալ Վարդան Մամիկոնեան մը գլուխ անցած հայակոյտ գնդին Սուրբ պատերազմի համար, դարձեալ Արեաց մոգութեան դէմ: Աւելի ծանր, աւելի նշանակալից եղաւ 572-ի դեպքը իւր հետեւութիւններով հայ կեանքի համար քան դար մը առաջ մղած պատերազմներու շարքը: Հայ ճակատագիրը շատ դժնդակ օրերու ակնատես եղաւ այս պատերազմէն ետքը, որուն ընկերացաւ քայքայումն ներքին ուժին, ցիրուցան գաղթականութիւն հայութեան»²¹:

Այսպիսին են պատմիչների հաղորդած տեղեկությունները, որոնք առավել արժանահավատ և հավաստի են դառնում, երբ վավերացվում են հնագիտական գտածոներով:

1970-ական թվականներին Դվինի հնագիտական արշավախումբը ձեռնարկեց պեղումներ Ս. Գրիգոր Լուսավորիչ եկեղեցու հարավային թևում: Պեղումների միջոցին բացվեց հայ աշխարհիկ ճարտարապետության եզակի շինություններից մեկը՝ V-VI դդ. պալատական հուշարձանախումբը, սյունազարդ սրահով և համապատասխան հարկաբաժիններով, որն, ամենայն

Նկ. 1.

հավանականությամբ ծառայել էր իբրև Աթոռանիստ Հայոց Հայրապետների համար (նկ. 1): Հնագիտական աշխատանքները բացահայտեցին, թե պալատը կանգուն է եղել շուրջ մեկ հարյուրամյակ և հրդեհի ու ավերակման է մատնվել

²¹ Հ. Ն. Ալիևեան, «Դունոյ 572-ի ապստամբութիւնը եւ հաջորդ տասնամեայ շրջանը», ՀԱ, Իէ տարի, 1913, յունուս, էջ 61:

Նկ. 2.

572 թ. ապստամբության ժամանակ: Պալատի սյունազարդ դահլիճին արևմուտքից կից բացվեց մի շինություն, որն օրգանապես կապվում է պալատի հատակագծային ամբողջության հետ: Շինության կենտրոնում քարակերտ քառակուսի հարթակն էր, կազմված երեք տուֆե մեծ սալաքարերից (նկ. 2), ծածկված մոխրի հաստ շերտով, կողքին ուղղահայաց դիրքով դրված մոխրով լի խոշոր մի կավանոթ: Հարթակը կենտրոնում ուներ քառակուսի գոգավորություն՝ քառակող սյան հա-

մար, որի վրա դրվում էր հատուկ անոթ՝ մշտապես վառվող սրբազան կրակով:

Շինության պեղածո տարածքը ծածկված էր խճով և ոսկրամոխրախառն հողով, որն, ամենայն հավանականությամբ կապվում է ատրուշանի գոյության փաստի հետ: Արարողությունների ժամանակ այդտեղ կատարվում էին գոհաբերություններ, ծխարկում և լվացում: Զոհաբերվող անասունների և թռչունների ոսկորները որպես սուրբ մասունքներ չէին թափվում, թաղվում էին շրջակայքում: Նույնը վերաբերում էր և սրբազան կրակից առաջացած մոխրին: Համաձայն զրադաշտական հավատքի «հանգանակի»՝ տարածքը օրական մի քանի անգամ՝ առավոտյան, կեսօրին և երեկոյան օծվում էր և մաքրվում «սուրբ ջրով»²²: Այդ նպատակի համար պահվում էին հատուկ ջրամաններ ամուր ծածկված կափարիչներով: Նման մի կափարիչ կարմիր փայլաներկով և յուրահատուկ հորինվածքով (նկ. 3), գտնվեց աղոթասրահի տարածքից²³: Զրով լի սափորները դրվում էին հարթակի երկու կողմերում:

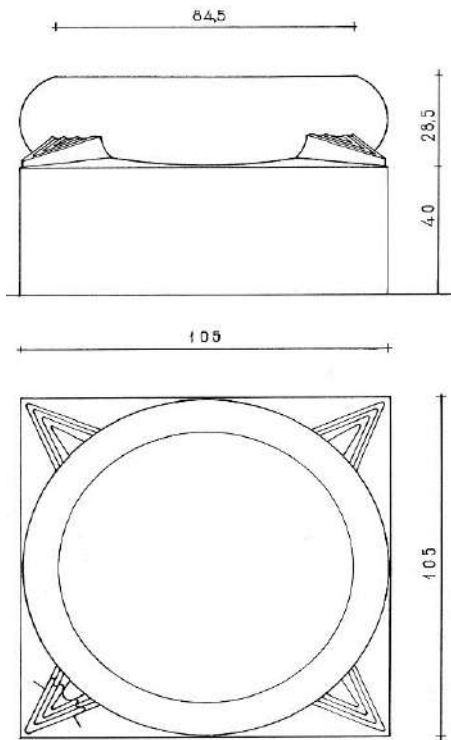

Նկ. 3.

²² М. Бойс, ук. соч., с. 10, 12, 76, 79, 135; И. В. Рак, Мифы древнего и раннесредневекового Ирана, С. Петербург-Москва, 1998, с. 16.

²³ A. Kalantarian, N. Hagopian, A. Djamgočian, K. Chafadarian, "Armenische und Sasanidische Bautätigkeit in Dvin", *Archaeologische Mitteilungen aus Iran*, Band 25, 1992, Berlin, Tafel 57,1, Ա. Քալանթարյան, «Դվինի 1981-1982 թթ. պեղումների հիմնական արդյունքները», ԼՀԳ, 1986, № 3, էջ 87-88:

Դվինի Զրադաշտական մեհյանն ընդհանուր աղերսներ ունենալով սասանյան նմանատիպ կառույցների հետ, իր հատակագծային հորինվածքով տարբերվում է դրանց դասական օրինակներից²⁴: Կարելի է ասել, Դվինում հատուկ կրակապաշտական տաճար իրեն բնորոշ կառուցողական առանձնահատկություններով չի հիմնարկվել, հավանաբար պալատական հարկաբաժիններից մեկը հարմարեցվել է այդ նպատակին: Դա հստակ դիտարկվել է շինություն կառուցողական մանրամասներում:

Նկ. 4.

սրբապղծված շինություն, այն թաղվել է հողի տակ, ապա վերածվել շինհրապարակի, կաթողիկե Ս. Գրիգոր եկեղեցու վերակառուցման աշխատանքների միջոցին:

Սասանյան մեծ և փոքր տաճարները հիմնականում կառուցվում էին ավանդական միասնական հատակագծերով: Դրանց արտաքին և ներքին հարդարանքը շատ զուսպ էր և հասարակ:

Տաճարի հիմնական շինությունը գմբեթավոր դահլիճն էր, որտեղ խորը որմնախորշում գտնվում էր ատրուշանը²⁵: Գմբեթը հենվում էր չորս սյուների վրա: Դվինի մեհյանն իր հատակագծով համադրելի է նման տաճարների ձևերին՝ զուտ գործառնություն: Սակայն մեհյանը ժամանակին այնպես է ավերվել (պահպանվել է սյունախարիսխներից մեկը (նկ. 4), թաղի քարերից՝ հարավայինը), որ նրա հատակագծային ճշգրիտ սխեմայի վերականգնումը զգալի դժվարություններ է առաջացնում:

Պալատական համալիրը «կրակի տան» հետ ավերակվելուց և հրդեհվելուց հետո, այլևս չի վերականգնվել: Իբրև

²⁴ K. Schippmann, *Die iranischen Feuerheiligtümer*, Berlin, New York, 1971; *Encyclopaedia Iranica* 11 (1987, 1331), s.v. "Architecture, Sassanian Period" (D. Huff), Д. Хуф, "Сасанидский храм огня", *Борбад и художественные традиции народов центральной и передней Азии, История и современность*, Душанбе, 1990, с. 485-486.

²⁵ Н. А. Дорошенко, *Зороастрийцы в Иране*, Москва, 1982, с. 32.

Հյուսիսային ռազմավարչական այս միավորը՝ Քուստ-ի Կապկոհը, յուրատեսակ պատվար էր ընդդեմ արտաքին թշնամիների, առավելապես խազարների:

Արաբական խալիֆայությունը, որը Սասանյաններից շատ բան ժառանգեց, անփոփոխ թողեց և այդ վարչական բաժանարար միավորը: Արաբական տիրապետության ժամանակ Հայաստանը, Վիրքը և Աղվանքը միավորվեցին մի ոստիկանության մեջ՝ «Արմինիա» անվանումով կենտրոն ունենալով Դվինը:

Պատմաաղբյուրագիտական տվյալներն ու հնագիտական պեղումները վկայում են, որ Դվինը արաբական արշավանքների ժամանակ ենթարկվել է մեծ ավերածությունների, տվել մարդկային մեծաքանակ զոհեր, մասամբ ամայացել: Այդ ավերածությունների կապակցությամբ տեղին է հիշատակել Աբդլ-Ազիզի (705-709 թթ.) հայտնի խոսքերը. «Դվինի առաջին ավերածության ժամանակ (640 թ., 6-ը հոկտեմբերի) իմ ձեռքով կատարվեց քաղաքի կործանումը, և ահա ես վերականգնեցի այն: Վերստին շինեցի Դվին քաղաքը մեծությամբ առավել հզոր և ընդարձակահաստ, քան եղել էր նախկինում, ամրացրի դռներով և դռնափակերով, պարսպի շուրջը ջրով լցված խրամատ անցկացրի քաղաքի ապահովության համար»²⁶:

Վերոհիշյալը վավերացնող հնագիտական հայտնագործություններ ունենք՝ գտնված քաղաքի տարածքի տարբեր հատվածներում, խեցեղեն, ապակե նկարազարդ գունեղ սպասք՝ արաբերեն արձանագրություններով, առևտրական լալն և բազմաբևեռ գործունեությունը վկայող արձանագիր կնքադրոշմներ (արձանագրությունները մասամբ ընթեռնելի), աղյուսաորմ շինությունների ավերակներ՝ բնորոշ արաբական շինարվեստին, և այլ նյութեղեն գտածոներ:

Արաբ պատմիչները բազմիցս են անդրադարձել Դվինին, իբրև ժամանակի խոշորագույն և առևտրաշահ քաղաքի: Արաբ պատմիչ Իբն Հաուկալը վկայում է. «... Այստեղ (Դաբիլում) արտադրվում է մեծաքանակ մետաքսեղեն: Նրանց մետաքսը իր նմանը շատ ունի հոռոմների երկրում: Թեև սա ավելի թանկարժեք է: Ինչ վերաբերում է նստոցներին, գորգերին, կաշվե հենաբարձերին, բարձերը ծածկելու գորգերին, ապա սրանք իրենց նմանը չունեն աշխարհի ոչ մի մասում: Այստեղ (Հայաստանում) ամանների համար թագավորներն ունեն ոսկի և արծաթ, վարպետորեն պատրաստված սկուտեղներ, թասեր ու գավաթներ մարմարից, ապակե ամանեղեն, գունավոր բյուրեղապակի և ընդհանրապես ամեն տեսակ թանկարժեք բաներ: Դրամն արծաթից ու ոսկուց է»²⁷:

²⁶ Առնդ, Պատմություն, քաղաքագրությունը, ներածությունը և ծանոթագրությունները Ա. Տեր-Առնդյանի, Երևան, 1982, էջ 41:

²⁷ Сборник материалов для описания местностей и племен Кавказа, вып. XXXVIII, Тифлис, 1908, с. 92, 97, 99.

Իբն Հաուկալի հիշատակած գունավոր բյուրեղապակին, հավանորեն վերաբերում է գունազարդ նկարեն ապակե գավաթներին, գտնված Կենտրոնական թաղամասի պեղումներով, որոնք չեն հանդիպում համաժամանակյա միջնադարյան մյուս հուշարձաններում (Վրաստան՝ Դմանիս, Օրան-Կալա և այլուր): Դվինյան ապակե սպասքը, առավելապես վերոնշյալները, մեծ պահանջարկ ունեին և արտաքին շուկայում: Հավաստում՝ հեռավոր Փենջիքենդում (Տաջիկստան), գտնված ապակե գունազարդ արձանագիր գավաթը, որը հայտնի հնագետ և ապակու լավագույն մասնագետ Վ. Ռասպապովայի հաստատմամբ՝ ունի դվինյան ծագում:²⁸

Դվինում գործել է նաև դրամահատարան, որտեղ արաբները հատել են պղնձե և արծաթե դրամներ «Դաբիլ» մակագրությամբ: Դվինում հատած դրամները գործածական էին Հարավային Կովկասի և Մերձավոր Արևելքի շուկաներում: Դվինի փողերանոցի կնիքը կրող դրամներ հայտնի են մինչև անգամ Մերձբալթիկայի և Սկանդինավյան երկրների դրամական հավաքածու-գանձերում:²⁹

²⁸ В. И. Распопова, “Стеклянные сосуды с росписью из Пенджикента”, *Советская археология*, 1985, № 2, с. 210.

²⁹ Խ. Ա. Մուշեղյան, Դրամական շրջանառությունը Հայաստանում (մ.թ.ա. V դ.-մ.թ. XIV դ.), Երևան, 1988, էջ 137-140, 203, 204, 205, 206: